

Dragoje LUKIĆ:

Arhiv Eos. krajine B. Luka

ABK 209-009-005

DJECA S KOZARE

Imao sam tada 14. godina, svršenu osnovnu školu i dvije godine kovačkog zanata. I bio sam pionir. U našem selu, Miloševom Brdu^{1/}, bio je omladinski kurs. Mala četa, sa drvenim puškama, uvek u prikrajku, izvodila je vježbe onako kako su to radili i odrasli. Komesar kursa, Adem Kovačević, nije zabranjivao naše prisustvo političkim časovima. Slušali smo radio vesti sa frontova, bili smo obaviješteni. Dule Vidović i Branko Suručić, primili su nas u Narodnooslobodilački savez omladine Bosne i Hercegovine. Slušali smo o Skoju i Korčagini, Titu i Mladenu. Poznavali smo i Šošu. Nadali smo se da ćemo i sami uskoro poći u borbu. Puška je bila san svakoga od nas. Bili smo prekaljeni borci, iako još nismo učestvovali ni u jednoj bitci. Znali smo kako da se čuvamo aviona koji su nas na barama, zajedno sa stotkom mitraljirali. Znali smo i sadržinu letaka koji su uporno padali sa neba i pozivali na predaju, ali im mi nismo vjerovali. Tukli su nas topovima, i to nam nije bilo neobično. Pucali su na nas i kada smo nosili hranu partizanima na položaj. Sve je to bilo uobičajeno i kao da nas svakodnevni ratni doživljaji oko Kozare nisu ni uzbuđivali. Činilo nam se da je najteže prošlo kada su Nijemci i ustaše na rijeci Jablanici, gdje smo se kupali, septembra 1941. strijeljali 108 ljudi, među kojima i 58 iz Miloševa Brda. Vjerovali smo da neprijatelj više neće

1/ Miloševo Brdo je pre rata imalo oko 950 stanovnika u 180 domaćinstava. Tokom rata poginulo je i nestalo 481 stanovnik. Selo je dalo 65 boraca od kojih su 23 poginula. Samo 30 kuća u selu nije paljeno. Škola i dom kulture su srušeni.

doći u naša sela. Partizani će ga zaustaviti na prekopanoj cesti, mislili smo. Pucalo je i danju i noću, svud oko nas. Počela je bitka čiju veličinu, izgleda, nisu mogli da naslute ni odrasli, a kamoli djeca. A onda se sve utišalo. Čuli su se samo topovi, grmljavina na prijedorskoj cesti. Ječalo je Knežpolje. Nismo znali šta se tamo događa, ali smo se nadali našoj pobjedi.

Na jednom se sve promijenilo. Sa tugom u očima, žuti kao ilovača, ljudi su se okupljali u prikrajcima kraj medja i šaputali. I mi, djeca, počeli smo da osjećamo blizinu i surovost rata. Pričalo se o logorima, nekadašnjim kasarnama, ciglanama, školama, bivšim fabrikama i običnim utrinama između rijeka gdje će nas otjerati da tamo umremo. Tamo ubijaju majke pred djecom, i djecu pred majkama.

Već su ubili dvogodišnje unuče Stoję Radman, iz Bistriće, zatim ćerku i na kraju i nju samu. Jovanka Šukalo, iz Turjaka, bila je prisiljena da gleda smrt svoje troje djece, a najstarije je imalo 9 godina. Ona je poslije umrla. Stoję Gogić svjesno je žrtvovala sebe da bi spasila ranjene partizane. Zato je surovo kažnjena: morala je da gleda kako joj muče dijete u kolijevci. Sudbina Desanka Šipke, iz Vlačkovaca, bila je nešto drukčija, ali ne i manje tragična. Kada su je otjerali sa Kozare nosila je dijete u utrobi. U Simensovim tvornicama u Njemačkoj nisu dozvolili da rodi dijete, već su je vratili u Staru Gradišku. Ovdje su joj dobrodušno dozvolili da rodi dijete na tavanu smrti, kako bi na kraju ubili dvoje: i majku i dijete.

Strijeljali su i Dragicu Bojčinović u njenom dvadeset i drugom mjesecu. Namjestili su njenu malu glavu sa plavom kosicom tamo gdje kuca majčino srce. I onda su pucali. Ubili su

tada i desetogodišnju Brankicu, Djuju i Vukosavu Kljajčić sa po troje djece, a Mariju i Stoju Vuković sa po dvoje djece. Zločin u Čitluku potresao je Potkozarje. Malom djetetu Mikana Jandrića, koje je stajalo u stalku, jer još nije bilo prohodalo, odsjekli su obe ruke. I dok je dijete umiralo u mukama, najterali su majku da im spravlja ručak. Zatim su ubili i nju. Ubili su i Ljubu, Vukašina i Ružu, a sve troje su imali deset godina.

Desa Topić, majka i prvoborac, nikada neće zaboraviti prizor na Pašinin Konacima. Za čas je tu sve ostalo pusto: komadi hljeba sa zastruzima sira, šarene tobe, krpe i zavežljaji, bočica sa mlijekom i po koja cucla - kao da su čekali nekoga da dodje. Iskidane kose majki i bošče pocijepane, izmiješane su sa rasutom slamom na lišću iz 13 kolijevki, bez života. Kraj njih su djeca, izbodena, bespomoćno ležala. Kažu da je tu pronađeno samo jedno živo dijete koje je pokušavalo da uhvati dojku svoje mrtve majke.

Bili smo već čuli i za zločin Fra Filipovića, koji je u selu Šargovcu ubio 53 djeteta - sve koje je tog jutra zatekao u osnovnoj školi. Bio je to onaj isti Miroslav Filipović, zapamćen kao Fra Majstorović, zbog zločina u Jasenovcu i strašnog "božićnjeg plesa dječijih kostura na vrhovima ustaških bajuneta" što su ga priredili u čast pijanog Maksa Luburića i njegovog prijatelja u zločinu Fra Majstorovića iz Petričevačkog samostana. Ubili su oni toga dana i jedanaestomesečnog Božidara Arežinu i malu Jasenku, što zamotana u krpe nije znala da čuti, i još 60 goluštrave djece. A koliko ih je umrlo samo u ciglani i lančari, u kožari i krojačnici, u zvonari i hodniku maljeva,

u barakama u kojima tokom čitavog rata nije založena vatra - to se nikada tačno neće saznati.

Dete je teže ubiti od odraslog čoveka - govorio je pred Narodnim sudom Ante Vrban - zlikovac koga je Kozara po zlu zapamtila. Zato je on, valjda, i ugušio 400 djece cijankalijem na tavanima logora broj III, poznatijeg kao Stara Gradiška. Sa njime su se toga leta takmičile u ubijanju i dve mlade djevojke: Marija Slomić - Buždan i Nada Tanić, sestra Maksa Luburića. U kuli, gore, što je nekada bila samo osmetračnica prema Bosni, mučene su zatvorene žene. Ovdje na tavanu život je prestajao. Majke iz Gornjeg i Donjeg Jelovca, iz Murata i Mirkovca, Jutrogušte i Dvorišta, iz Mlječanice i Podgradaca, iz Grbavaca i Turjaka - ovdje su prisiljavane da rađaju pod mukama, pa da zatim umru. I djeca, što još nisu progledala, morala su da umru. Samo u jednom danu - prema sopstvenom priznanju - Marija i Nada likvidirale su 900 žena ispod Kozare. Povezane žicom, udarane čekičem u glavu, one su bačene u Savu na velikoj okuci kraj ciglane. I djecu u povoju, bacale su u rijeku za majkama. Bosa Sladojević imala je samo jednu godinu, Anka Pjanić devet, a Mileva Miljaković, Dragica Radivojac i Anka Vranješ bile su djevojke kada su njihove oči, zenice Kozare, prestale da gledaju.

Dragoja Djenader, nastavnik muzičkog vaspitanja, danas je gotovo slijep; imao je samo 9 godina kada je tu, pod kulom starog Gradiškog zamka izgubio majku, dva brata, sestru, i svoje oči. On ni danas ne zna zašto i ko ga je udario korbačem preko očiju, a onda vezao na ledja, u prašini, da dugo gleda u julsko sunce.

Luka Šinik je do toga ljeta bio zdrav dečak i ne zna zašto je pre 30 godina počeo da muca.

Tako je julskih dana 1942. tužna tišina zavládala mojim selom i čitavim krajem i crna slutnja čitala se u očima. Čekalo se na nekakav izlaz, ali njega izgleda nije bilo.

Dugi put u neizvjesnost

Kada se sve utišalo, poslije proboja obruča, neprijatelj je sav svoj bes i nemoć da pokori narod i uništi njegovu vojsku, počeo da iskaljuje po selima i zbjegovima. Nijemci i ustaše su, radi odmazde, povelí ogromne kolone naroda ka Prijedoru, Novom, Dubici i Gradišci. Ljudi, žene i djeca, odlazili su u neizvjesnost, tamo kuda su ih ustaške puške gonile. A ako se neko i usudio da pokuša izbjéći okrutnu naredbu, ostao je u planu svog sopstvenog doma. A takvih je bilo mnogo.

U jednoj koloni dugoj 10 km koja se sporo kretala cestom prema Bosanskoj Gradišci, bio sam i ja sa još 28 članova naše velike porodice. Deda Marko Lukić, vođeničar, bio je najstariji, a njegov imenjaka i unuk, moj brat, bio je najmladji.^{2/}

Petnaesti kilometar na domaku Gradiške, sa legendarnim mostom na Jablanici, zbog neprestanih borbi od ustanka do julskih dana 1942, bio je zaštićen bunkerima, iz kojih su mitraljeske cevi uperene prema Kozari. Našoj koloni julska sunce zalijepilo se na tjeme. Ustaše su stalno poravnavale naše pres-travljene redove, iako to nije bio vojnički stroj, već starci, žene i djeca. Bila je to ona klasična ratna kolona, kad djeca i žene podju sa zavešljajima i povedu i krave i telad i ovce.

Stravična noć je prošla na opkoljenoj njivi kraj Jablanice. Neko je pobjegao, za njim je pucalo, i pale su prve

^{2/} Od 28 članova porodice Marka Lukića, sinova njegovih sinova, rat je preživjelo samo jedanaestoro.

žrtve. Kasnije sam saznao da je iz ustaških kandži te noći pobjegla Smilja Šinik, šesnaestogodišnja partizanka.

Sutradan, već izmrcvareni, stigli smo u Rosansku Gradišku. Pošto smo prošli preko pontonskog mosta na Savi, ispod koga su plovili leševi povezani žicom - zaustavljeni smo. Na brzinu, napravljen je logor. Sve njegove strane bile su ograđene ustašama, sem one prema Savi. Zalazak sunca zaklanjali su zidovi stare kaznionice, tada već po zlu poznatog ustaškog logora - Stara Gradiška. Djeca su tražila vode, ali vode nije bilo. Upućivani smo na Savu, punu smrti, da je pijemo. Nekoliko dana punio se naš logor narodom i stokom ispod Kozare. I stoka i ljudi prije nego što su rastavljeni, kretali su se na tom ukletom malom prostoru u krug iz koga nije bilo izlaza, jer su ustaše tu našu gonilu sve više stezali i prigonili je uz obalu. Već u prvom metežu mnoge su majke pogubile svoju djecu.

Prvo su nam oduzeli stoku, kola, konje i volove, a onda i svu hranu što smo na brzinu ponijeli od kuće, naše vrećice, torbe i zavežljaje. Polupali su nam testije i flaše za vodu, breme i kante pobacali u Savu. Počeli su i da tuku i ubijaju. Mnoge krvavih lica i razbijenih glava vidio sam toga dana na platou ispred kapije logora na kojoj su visila četiri čovjeka /tamo je dana velika humka i visoki spomenik u obliku piramide/.

Kako su nastajali brojevi, a nestajali ljudi

Toga jutra, poslije noći u kojoj niko nije spavao, kada se samo na izgled sve smirilo, razlegla se logorom ustaška komanda: "Žene sa malom djecom, u stroj!"

Ubrzo poslije komande, uspostavljen je veliki krivudavi red na neravnoj obali Save. Koliko je u tom stroju bilo majki sa malom djecom? To valjda nikada niko neće saznati. Znam, bilo je mnogo djece svih uzrasta. Jer, rijetke su majke ispod Kozare koje su imale samo jedno dijete. Ustaše su počele da uzimaju prvo djecu iz naručja, a onda i onu odrasliju što su se skrivala iza majčinih haljina. Tu, pored stroja, stajali su parkirani i ceračama pokriveni kamioni u koje su slagali djecu otrgnutu iz majčinog naručja.

Od vriske, dječijeg plača i ponekog pucnja ništa se nije moglo razabrati. Nekoliko njemačkih oficira stajalo je po strani i fotografisalo nas. Sa njima je bio i Maks Luburić, komandant logora, koga smo upoznali već prvoga dana kada je stajao na kapiji kraj pontonskog mosta sa golubom i korbačem u ruci. Iza njih, mnoge žene su ležale u prašini, bez svijesti, a neke su poludjele. Udarac je bio snažan i iznenadan. Najednom, one su izgubile sve što im je još ostalo od života. Te trenutke najvećeg roditeljskog bola i tragedije teško je danas opisati. Bila je to drama, očajnički napor surovo kažnjenih roditelja koji su željeli samo jedno: da oslobode svoju djecu. Njihovi ukočeni pogledi tražili su pomoć, a možda i milost - a onda su žene padale i kidale kose, živo meso su grizale i opet padale neme i odsutnog pogleda. Mnoge od njih nikada se više nisu ni podigle sa ovog platoa.

I mojoj majci oduzeli su sve djecu: iz naručja trogodišnjeg sina, Marka, a onda Savku od 6 i Rajka od 9 godina. Jedino sam ostao još ja, njen najstariji sin. Zato je ona valjda još stajala uspravno i gledala me, skamenjena, a samo trenutak docnije, kada smo i mi odrasliji došli na red, ona se srušila.

Tada sam zanijemio od straha. Moj brat stričević, Djoko, bio je stariji od mene. Zajedno smo završili osnovnu školu. I po logoru, u krugu, kretali smo se zajedno, ni za trenutak se nismo razdvajali. Strini Jovanki, njegovoj majci, oduzeli su četiri djevojčice, sve mlađe od 13 godina. Ostao joj je samo njen jedinač Djoko. Nadala se, vjerujem, da će bar njih dvoje ostati negdje zajedno. Ali kada su nas počeli postrojavati, strina se grčevito držeći Djoku opirala. Držali su se tako čvrsto da ih, čini mi se, niko u tom trenutku ne bi bio u stanju razdvojiti. Međutim, ustaša, čiji će mi lik zauvijek ostati u sjećanju, sa kratkim crnim brčićima, sa dva revolvereska pucnja učinio je da su majka i sin, Jovanka i Djoko, ostali na obali Save, vječno nerazdvojni.

Iz našeg privremenog logora kolone su stalno odlazile i nove pristizale. Kretalo se to tako valjda čitavog jula 1942. Hiljade su otpremljene za Njemačku. Oko 2.000 žena, među kojima i moja majka, odvedeno je na prinudni rad u Djakovo i neke druge ustaške ekonomije. Mnoge su otišle na rad u Jablanac i Mlaku. Tamo su danonoćno radile pod režimom terora i gladi. Kasnije, doživjele su sudbinu hiljada drugih. Poubijane su u hrastovim šumama na obalama Struga.

U logoru Stara Gradiška, koji je poznat kao odjeljak jasenovačkog logora za žene, nalazio se i dječiji logor. Tog ljeta u njemu je zavladała epidemija zaraznih oboljenja. To je uostalom bio slučaj i sa drugim logorima gdje su zatvarana djeca. Obbolele su likvidirali na razne načine od gušenja cijem kalijem do smrti na tavanima Gradiške kaznice.

Jutro je bilo kada smo pod ustaškom stražom svrstani u stroj i mi, odraslija djeca. Pokret je usledio odmah, a ko-

lona nije bila mala. U njoj sam poznavao 27 drugova iz moje škole i sela. Najmladji je imao 8, a najstariji 15 godina. Slavko Kotur, učenik II razreda gimnazije, imao je 15 godina, ali je po uzrastu bio iznad ostalih. On je još ozbiljnije shvatio situaciju u kojoj se nalazimo. Upoznavao nas je sa mjestima kroz koje smo prolazili i objašnjavao, koliko je znao, šta se sve ranije događalo iza tajanstvenih zidina gradiške kaznionice. Pohadjajući školu u Bosanskoj Gradišci, znao je nešto više o ovim kazamatima.

Držeći se za ruke po dvoje, krenuli smo uskom cestom uz obalu. U pratnji desetine dobro naoružanih ustaša, išli smo bez zastanka. Među njima je bio i ustaša koji je ubio moga dedu. Istina, deda ga je molio, kao sina svoga poznanika, da mu ostavi najmladjeg unuka, dečaka od 3 godine, njegovog ljubimca i imenjaka. Međutim, golobradi ustaša bez riječi je strijeljao dedu u njegovoj 74-oj godini.

Na našem putu nailazili smo na mnoga iznenađenja. U Jablancu i Blaki vidjeli smo kozaračke žene, naše majke, kako rade. Njihovi nijemi pogledi pratili su nas, strahujući za našu sudbinu. Jer, pred nama su bili Jasenovac, Gradina i druga mjesta gdje su i djecu surovo ubijali. Mislim, bilo je to u šumi na domaku sela Košutarica. Doživjeli smo još jedno zaprepašćenje. Veća grupa ljudi, bez gornje odjeće, mršava i iscrpljena, radila je najteži posao koji se tako može nazvati: zakopavala je mnogo poubijanih ljudi. Bio je to dugački red leševa. Nikada do tada, a ni kasnije, nisam vidio toliko mrtvih. Dugo posle rata, saznao sam da je u tim šumama poubijano preko 3.000 ljudi iz Jasenovca i obližnjih mjesta.

Nas su proveli preko samih redova strijeljanih i mislili smo tog trenutka da je i nama došao kraj. Ustaše su nam

naredjivale da skinemo kape. Rekli su nam, dobro se toga sjećam, da su po pohvatani partizani sa Kozare. Znali smo da nas lažu, ali nas je zbunjivala tišina Kozare. Nad njom više nisu krušili avioni niti su se čule topovske kanonade. Na ta pitanja bilo je svakakvih odgovora.

Oko 30 kilometara udaljena je Gradiška od Jasenovca. Taj put prešli smo relativno brzo. Marš je bio usiljen. Stigli smo u Jasenovac. Naselje nismo vidjeli i ni danas ne znam na kojoj je strani ostalo i kako je u to vrijeme izgledalo. Naša kolona zaustavljena je pored pruge. U stvari, bio je to slijepi kolosjek, gotovo nevidljiv od izrasle trave. Nismo dugo ležali kraj pruge. Ubrzo, stigla je lokomotiva sa četiri teretna vagona koji su bili slični onima što smo ih često vidjeli na šumskoj pruzi pod Kozarom i nazivali ih štalama, jer se u njima ponekad prevozila i stoka. I dok je lokomotiva stajala pod parom, ugurani smo u vagone. Za nama su vrata zatvorena i reze pričvršćene. Voz je krenuo.

Pošto smo u vagonima ostali sami, šaputali smo da nas ne čuju i nagađjali kuda idemo. Voz je klackao, a mi smo ubrzo, umorni i prestravljeni, gladni i žedni, jedan do drugoga - zaspali. Koliko smo dugo putovali, kuda smo sve prošli i gdje se nalazimo - to niko nije znao. Voz je stajao, bila je vrućina i u našem vagonu se više nije moglo disati. Kroz rupe oko vrata vidjeli smo da se nalazimo na velikoj željezničkoj stanici. Bio je to Zagreb.

Najednom, neko je otvorio vrata našeg vagona. Na njima se pojavio čovjek u željezničkoj uniformi i ubacio nam kantu sa vodom. Neke žene ubacivale su u naš vagon voće, povrće, hljeb, pa čak i šećer. Pitale su nas odakle putujemo, a mi smo im go-

tovo šapatom odgovarali da smo sa Kozare. Bio je to naš najljepši trenutak na maršu u nepoznato.

Dok smo potrošili hranu, pokupili mrvice, voz je ponovo stao. Vrata su se otvorila i naredjeno nam je da izlazimo. Iz kompozicije koja je sada bila daleko veća nego ona u kojoj smo mi sjeli, izlazila su samo djeca. Na staničnoj zgradi, skrivenoj iza drvoreda starih lipa, mogli smo pročitati: "Jastrebarsko".

Evo kako je grupa komunista i patriota, radeći pod firmom crvenog krsta - dr Branko i Nina Dragišić, Tatjana Maričić, Dijana Budisavljević, dr Nikša Černozubov, dr Franjo Pernuš, dr Olga Bošnjaković i drugi - vidjela naša stradanja po prihvatnim i pravim logorima u kojima je bio dopušten ulazak. Profesor Kamilo Bresler, visoki činovnik ministarstva za socijalnu politiku NDH sačuvao je tada skicirane bilješke o stravičnom ratu koji je uporno vođen za otimanje izvjesnog broja kozaračke djece iz sigurnog zagrljaja smrti:

"Ovaklen da počnem? sa trakom crvenog križa oko rukava i drugim obaveznim dozvolama, toga ljeta, poslije završene ofanzive na Kozari, našao sam se u logorima Stara Gradiška, Jablanac i Blaka. Vidio sam tada među hiljadama žena i djece i onu najmanju, od dva mjeseca, kako leže i umiru u masama gladna i žedna, iložena ljetnoj žezi. Neka su se još jedva micala i čupkala travčice, ali ni njih više nije bilo. U Staroj Gradišci gomile male djece ugurane su na tavane ili one velike obore za svinje sa cementnim podom. Hiljade tih izmoždenih dječijih tjelešca, od kojih je ostala samo kost i koža, uslijed totalnog nedostatka ma kakvih higijenskih uslova, bez hrane i vode, bilo je zahvaćeno većim brojem zaraznih bolesti /tifus, griža, dif-

terija, ospice, šarlah, pjegavac/, jer danima su, na gomili tu na malom prostoru ležala zajedno i ona mrtva i bolesna i ona još živa djeca. Kada bi se nekom od njih nategla prstima i zgužvala koža, ona se nije više vraćala na mjesto, nego bi ostajala tako zgužvana. Zubi su im ispadali iz ustiju zajedno sa komadima čeljusti. U mjesecu srpnja 1942. ustaše su izdvojili oko 2.000 djece, navodno više nesposobne za život, te ih nabacali kao cjepanice u jednu sobu i pogušili cijankalije. To masovno trovanje djece izvršili su ustaše Grubišić, Kordić i Karamenko, a po nalogu Ante Vrbana i ustaše Oreškovića. Lješine te djece pobacali su zatim na jednu hrpu, odakle su ih tokom dana grobari zakopavali iza zida, ili ih jednostavno bacali u Savu.

Ovdje su bila djeca u dobi od jednog dana do 14 godina. Luburić je iz ove skupine izdvojio nekoliko stotina najjačih od 10 do 14 godina i obukao ih u ustaška odijela. Govorio je kako će im posvetiti naročitu pažnju, jer će ta djeca biti njegovi janjičari.

Za to strahovito stanje djece u Staroj Gradiški, Jablancu i Blaki, saznalo se u javnosti, te je Međunarodni crveni križ iz Švicarske odaslao u Zagreb svog delegata dr Širmera, da nešto za tu djecu preduzme. Ali hrvatski crveni križ nije ništa preduzimao pa smo mi, grupa privatnih liječnika, uz velike opasnosti, počeli da spašavamo onu djecu iz logora koja su se još mogla spasiti. Tako je, prema mojim podacima, tokom srpnja i kolovoza 1942. bilo u Blaki i Jablancu 9.176 žena i djece, u Novskoj 2.592, u Prijedoru 4.090 i u Ušticama 8.000, što ukupno, bez Stare Gradiške, iz koje se broj djece nije mogao dobiti, iznosi 23.858 žena i djece. Iz ovih logora, oduzeta dje-

ca od majki otpremljena su u Sisak 3.165, u Zagreb 6.403, u Jasku 2.997 i ostala mjesta 581 - ukupno 12.623. Za vrijeme transporta i u ovim prihvatilištima tokom mjeseca srpnja i kolovoza umrlo je 2.854 djece. Sva ta djeca, ti mali mučenici, kada su preuzimani od roditelja, nisu imali ni najnužnije podatke, tako da su dobijala neke plehane pločice sa utisnutim brojevima koji su im bili vezani oko vrata. Više od polovine ove djece nisu mogla ni hodati, pa smo morali da ih nosimo na rukama do vagona, a kada bi se vagon otvorio u njemu je uvijek bilo više mrtve djece. Ona živa, bila su prestrašena kao ptice, sabijala su se u gomilu, ćuteći i drhteći. Samo se, na svaki naš dodir mogla čuti kroz plač po koja tiho izgovorena riječ: "Čiko, nemoj me ubiti"! ..."

Ovo je samo jedan od brojnih tužnih zapisa o masovnom nestajanju kozarske djece, o bolesti i smrti koja ih je kosila na svakom koraku čitavog ljeta 1942, o našim sasušenim obrazima, o našem pretvaranju u stravične kosture koji su se u hodu zanosili.

Dnevnik smrti

Ranije nikada nisam vidio takve časne sestre. Ulivale su strah svojom ozbiljnošću. Ustaša na stanici nije bilo, sem dvojice koji su nas pasivno posmatrali. Sve poslove oko nas preuzele su kaludjerice. Izlaskom iz voza, primijetili smo da je naša kompozicija sastavljena od mnogo više vagona nego što ih je bilo u Jasenovcu. Iz nje su izlazila samo djeca. Neka nisu bila u stanju sama ni da sede a kamoli hodaju. Mara Selak, iz Bistrice, djevojčica od 8 godina, nosila je u naručju sestru koja nije imala ni dve godine. Niko od nas nije znao, pa ni Mara,

da je njena mala seka, još ko zna kad, u vagonu umrla. Prolaznici kraj stanične zgrade okretali su glavu od nas, a žene koje su se usudile da nam pridju, plakale su.

Najmanju djecu, pa i odrasliju koja nisu mogla da idu, stavljali su na špeditorska kola sa širokim podom. Od stanice do našeg logora put nije bio dug.

Klasiranje po uzrastu još nije bilo završeno. Ono je učinjeno tek narednih dana. Oko 900 odraslijih smješteno je u tri italijanske barake, ograđene bodljikavom žicom, u čijem se krugu nalazio mali samostan sa crkvom. Oni najmladji smješteni su u bivši dvorac grofa Erdedija koji se nalazi u velikom parku i u selo Reku, udaljenu od 2 kilometra od varošice. Bila je to, koliko se sjećam, napuštena ciglana napunjena djecom tek otrgnutom iz majčinog naručja. Sva su ona imala brojeve oko vrata i neopisivu tugu u očima.

Jastrebarsko, to je Jaska. Tako smo i mi zvali ovu varošicu, sa svih strana opkoljenu šumom i voćnjacima. U njoj se prije rata nalazio dječiji dom. Juna 1942., ustaše su mesto pretvorile u opšti koncentracioni logor za djecu. Zvanično, on je bio ustanova za "odgoj djece". Međutim, za nas 3.336, mahom kozarske djece, ovaj logor je bio najstrašnija prošlost. Kaluđerice iz samostana "Sveti Pavle" upravljale su logorom, a ustaše su ga čvale. Logornik je bio Mrkušić, a upravnica, časna sestra, zloglasna Berta Pulherija, inače svastika ustaškog ministra Mile Budaka. Manje surovosti prema nama nisu imali ni ostale časne sestre, kao što su Gaudencija, Aldemara ili Flavija.

Šta da se ispriča o životu u dječjem logoru Jastrebarsko - kad to gotovo i nije bio život, već stradanje i umiranje.

Na jednom je naš život bio opasan bodljikavom žicom i mi smo počeli dobijati bore. Dan je postao dug, težak i strašan. I niko nije mogao da kaže: ovo je najgori ratni dan. Od goreg, uvijek je bilo još gore. Dobro se sjećam logorskog reda. Ustajali smo u 5 časova ujutru i odlazili u crkvu u dvorištu gdje je počinjala misa, krunica, litanije, jutarnja molitva. Oko 7 časova vraćani smo u barake da spremamo posteljine koje su se sastojale od malo slame na pijesku sa vojničkim ćebetom. Poslije toga dijeljen je doručak u malim šalicama: retko je to bilo mlijeko, uvijek bez hljeba. Onda je vršen raspored za rad. Grupe su odlazile na ekonomiju, neki da peru podove i veš časnim sestrama, jedni su odabirani kao "žive luči" da crkva ne ostane bez molitve ili da na smjenu razvlače orgulje na kojima su časne sestre uporno svirale. Oni koji su ostajali u logoru prisustvovali su obaveznim časovima "ustaške mladeži" na kojima je Gaudencija, u duhu molitve, držala propovijed: "Mi stradamo i gladujemo, jer je rat. Partizani su zlo koje se mora uništiti. Ovdje smo vas doveli da spasimo vaše duše i zaštitimo vas od sigurne smrti. Ali i našim mukama je došao kraj. Partizani sa Kozare su već uništeni ili pohvatani ..." Svaki od nas morao je da nauči i po nekoliko ustaških pjesama od kojih se nama ipak najviše dopadala: "Puška puca, a top riče, barut miriše, mlad ustaša na bojištu, ranjen izdiše..." Naučili smo i da besprekorno pozdravljamo: Nijemce sa "Hajl Hitler", ustaše "Za dom spremni", a civilna lica i časne sestre sa "Hvaljen Isus". Ručak se sastojao gotovo redovno od žitke čorbe sa kukuruznim brašnom koju su nazivali "žganjcina", ali to nije bio kačamak, već kaša od bundeve, repe ili drugog povrća sa ukusom koji se nikada nije mogao odrediti. Hljev je dijeljen samo za ručak i to sa tako

tankim parčićima da se kroz njih nazirala svjetlost. Večera se gotovo i ne mogu sjetiti, sem onih kada je bio kuhani kupus, posoljen i zamiješan sa malo kukuruznog brašna. Takvu hranu moja majka je spravljala prascima. U logoru je svako jutro osvi-tala desetina bolesnih, dizenterija je harala i uvek je stajao veliki red pred klozetom. Često se dešavalo da poneko u toku no-ći i umre.

Mi odrasliji, koji smo bili smješteni u italijanskim barakama i bodljikavoj žici, bili smo obučeni u prava ustaška o-dijela, sašivena od lanenog platna. Na ustaškoj kapi bio je i ustaški znak, veliko "U" od metala. Takođe i na svakom dugme-tu bio je ucrtan ustaški znak. Bili smo pretvoreni u ustašku ml-adež koju su sve češće nazivali "našim janjičarima". Ustaše su sa nama redovno vršile vojnu obuku. Vježbali smo koračnicu sa drvenim letvicama koje su zamjenjivale puške.

U našem logoru, a posebno u dvorcu grofa Erčedijsa i na ciglani, gdje su se nalazila mala djeca /uglavnom sa broje-vima oko vrata, jer nisu znali da kažu ni svoje ime/ za "zlo-česte" bile su predviđjene stroge kazne. I nije mali broj onih koji su umrli ne izdržavši kazne koje su primjenjivane u suro-vim samostanskim stegama, koje se nisu mijenjale vjekovima. Me-ne i danas hvata jeza i strah me je kada se sjetim nekih od tih metoda. Poslije kazne "tavan i slana voda", teško je ko ostajao živ. A ona je ovako izvođjena: Na mračnom tavanu, u dvorcu, na-lazio se veliki sanduk. Kažnjeno dijete je bacano na tavan, ši-bano i onda poklapano sandukom, kao zvanom. Samo jednom dnevno dobijalo je šoljicu slane vode. To je bilo sve. Tako su kažnje-ne dvije djevojčice iz sela Sovjaka. Bile su sestre stričevke. A kažnjene su za neobičnu grešku: sestra Gaudencija jednom je

u dvorištu, ne znam zašto, ošamarila jednu pa drugu. U strahu, poslije šamara i njene vike, djevojčice su se pomokrile. Vidjevši to, ona im je odredila "tavan i slanu vodu". To je zapisano i u knjigu kazni. Poslije dva dana provedenih u sanduku, jedna od njih onesvešćena, prebačena je u "ambulantu", dok je druga pod sandukom umrla. Možda još strašniji metod takodje je izvođen u dvorcu. Kazna se nazivala "krampus", čije značenje mi tada, razume se, nismo znali. Oni, koji su je preživjeli ostajali su u stalnom strahu još dugo poslije rata. Takve kazne izvođene su samo u jednom velikom kaminu, čiji se uži otvor nalazio na tavanu. U njega je moglo da se ugura šestoro djece. Stručnjaci sa maskama "djavola" bili su časní brat Stanislav, Nikica Garapić ili pekar Jožica. Djeca su satima bila zatvorena u tom mraku, a na svakih pola sata pojavljivao bi se nad malim otvorom jedan od njih. Jakom džepnom baterijom osvetljavao je odozgo prvo djecu, a zatim diskretno i svoju masku djavola. Ponavljalo bi se to bezbroj puta s nerazumljivim riječima, krikom i lupom, koja se duboko urezivala u kosti svakog djeteta. Favao Borić, Ličanin, danas je sredovječan čovjek, a tada je imao lošu sreću da kao sedmogodišnji dječak izdrži u dimnjaku takve dvije kazne. Kaže da mu se i danas diže kosa na glavi kad vidi negdje masku koja mu se onda duboko urezala u dušu. Od takve kazne i danas, i ko zna zbog čega još nosi posledice. Stajka, jedna od mojih sestara stričevki, koja je tada imala jedanaest godina. Bilo je dosta takvih i sličnih kazni kao što je vučenje velikog čvrste vezanog kamena po dvorištu, satima, do besvesti.

Malá djeca, sa brojevima oko vrata, za svoje prestupe kažnjavana su ljutom paprikom. Mnoga od njih su po usnama, licu

i očima, dobijala opekotine i rane od praha ljute paprike. Ostajale su opekotine na malim licima, a mnogi ni danas, kao odrasli ljudi ne znaju kada su ih i zašto dobili.

Kazne za ukradeni komadić hljeba bile su brojne i svakodnevnice. U lakše smo ubrajali one od dvadeset pet čibom po rukama i golom telu, a koje su redovno izvodili časna sestra Gracioza ili časni brat Dagobert. Od njega ja i danas nosim na leđima duboki, dugački ožiljak. Klečanje na pijesku, pasulju ili kukuruzu nismo ni računali u kaznu, ili ono stajanje kraj bodljikave žice leđima okrenutim prema putu na kojima je napisano "krađen". Petar Stojnić imao je dvanaest godina kada je za otrgnutu šljivu u crkvenom dvorištu bio 24 časa vezan za isto drvo. Skinut je kada je već bio onesvešćen. Kasnije nam je pričao da je bilo neizdržljivo podnositi mrave koji su milili po tijelu i da se samo od njih onesvijestio.

Koliko je djece ovako unesrećeno u logoru Jaska? Sve kazne i smrti u ovom logoru nisu zapisivane. Spiskove mrtvih, bez imena, nije imao ko da pravi.

Pa ipak, nama odraslijim, bilo je lakše izdržavati sve te kazne i torture "spartanskog" načina življenja, nego sahranjivati naše male drugove, braću i sestre, iza logorske ograde. Najteži posao koga sam ikada obavljao bio je onaj kada sam morao da sahranjujem djecu sa brojevima. Grupa od 16 dječaka, u kojoj sam bio i ja, dodijeljena je kao ispomoć Franji Ilovaru, grobaru u Jaski. Gotovo sve dane druge polovine jula 1942. mi smo proveli na groblju kopajući velike grobnice. Kada je jedan od dječaka zaricao prepoznavši svoju sestru među mrtvima, zatvoren je u malu kapelu u groblju. Rečeno mu je da se moli za njenu dušu i on je tako ostao cijelo popodne i noć u kapeli, zaključan, bez hrane i vode. Dragoja Zmijanjac, Kozarčanin, sna-

žen mladić, uspio je da pobjegne sa groblja. Zbog toga smo svi bili kažnjeni radom bez hrane i vode od "sunca do sunca". Danima smo tako kopali velike grobnice i zagrtali u njih sanduke od čamovine u koje je stajalo i po desetero djece. Da bi ih što više stalo u jedan sanduk, časne sestre su djeci lomile i ruke i noge i tako ih poklopcem gnječile u sanduku. Svaki novi dan proveden na groblju bio je teži i stravičniji.

Na tom mjestu danas stoji spomenik majke i djeteta u naručju. Na njemu piše: "486 mladih života djece Kozare, Banije, Like i Korduna svirepo je uništio ustaški teror 1942. godine".

Tamo kraj žive ograde, dalje od groblja, zakopano je mnogo sanduka od šećera u kojima leže njihove kosti. To više i nisu bila djeca, već samo kosturi koje je još pridržavala kožica bez boje i života.

Šezdesetogodišnji grobar Franjo Ilovar vodio je čudnom pedantnošću dnevnik smrti koja je harala Jaskom ljeta 1942. Zašto je on to radio? Da li zbog računa koje je naplaćivao, ili zbog istorije? Nedavno sam imao u rukama taj dnevnik i mislim da listići u njemu predstavljaju najstravičniji dokumenat našeg oslobođilačkog rata. Njime su pobijene sve zvanične statistike o broju stradale kozaračke djece u ovom logoru. Na prvoj strani dnevnika zapisano je da je do 22. jula 1942. sahranjeno 107 djece. Na 13-oj strani stoji revers i potvrda: "Primio predujam na račun kopanja grobova 10 hiljada kuna, za 100 komada ukopane djece - 22-og jula 1942." Od 22. jula do 11. avgusta 1942. zapisan je svaki dan, koliko je ukopano muške, a koliko ženske djece. I tako redom sve do 26. oktobra 1942. bilježio je stari Franjo brojke sahranjene djece.4 kada mu je ponestalo snage da bilježi cifre kraj svakog datuma, on je ispod slova koja su

označavala pol ubilježavao uspravne crtice. Svaka crtica predstavlja jednu smrt. Na 21-oj stranici ove tužne sveske stoji bilješka: "Ukopano ukupno 468 komada djece, 26. oktobar 1942."

Ali stari grobar se nažalost, u sabiranju brojki i crtica teško prevario. Kada se one danas brižljivo izbroje i saberu, onda se vidi da je stari Franjo Ilovar, čuvar groblja u Jastrebarskom, uz pomoć odraslije djece - logoraša, tokom jula, avgusta i septembra 1942. sahranio ukupno 1.018 djece.

Međutim, žrtava bi bilo mnogo više da nije bilo jedne hrabre žene, komunista, i jedne partizanske akcije. Razume se, mi tada nismo znali da čitava jedna organizacija čini ogromne napore, a mnogi njeni članovi izlažu svoje živote, da spasu što više djece. Mi smo samo vjerovali da će doći partizani i osloboditi nas. Prisluškivali smo noću pucnje i znali da su to partizani. Nadali smo se i to nas je održavalo. Mi odrasliji, međutim, i nismo bili glavna briga Ilegalnog komiteta narodnog oslobodjenja u Zagrebu i članova KPJ koji su preko Udružbe Crvenog križa organizovali spasavanje djece iz Jaske. Njihova briga, prije svega, bila je usmjerena na 2.000 onih najmanjih i bespomoćnih u logoru Reka.

Bio je školski raspust kada je Tatjana Marinić, predratni komunista, povelu svoju najveću akciju. Sa 20 djevojaka iz škole za odgojiteljice predškolske djece, koja se nalazila u Rudama kraj Samobora, došla je u Jasku. Ona je još u školi organizovala Skojevski aktiv i objasnila svojim djevojkama šta ih sve očekuje u logoru. Te djevojke su došle dobrovoljno u ovaj logor smrti: Mina Padovan, Ankica Čegec, Mira Debeljak, Anka Korošec, Marija Ratković, Anica i Ninka Horvat, sestre. I Tatjana je sa svojim mladim učenicama i uz pomoć lekara dr Davila,

Branka i Mine Dragišić, Jasne i Jure Rendulić - otpočela potajnu ali upornu borbu sa ustašama i časnim sestrama. Znala je za plan o uništenju male djece u Jaski, koji je već uveliko bio ostvarivan.

Ali djeca sa Kozare nisu nikome vjerovala u logoru, ni Tatjani, ni njenim djevojkama. Mi nismo pravili razliku i plašili smo se podjednako svih koji su se slobodno kretali po našem krugu. Tako se pred njih postavio veliki problem: kako osvojiti povjerenje djece? Kako i kojim putem uvjeriti ih da nemaju čega da se plaše u njihovom zagrljaju, i da ne moraju pred njima samo da čute? Mnoga djeca u logoru nikom nisu htjela da kažu svoje pravo ime, iako su ga uputili, jer su se plašili da bi onda ustaše ubili njihovog tatu i mamu. Kako zadobiti povjerenje djece koja su zaboravila kada su poslednji put jela - bio je osnovni problem ove humane ekipe.

Danju su djevojke radile oko bolesne djece najteže poslove, sakupljale po okolnim selima mlijeko i šećer, čistile i prale djecu u štalama i šupara ciglane na Reci, lekari su pokušavali da zaustave zarazu koja je harala, a noću su svi zajedno plakali nad svakim umrlim djetetom. Ali do povjerenja je još uvijek bilo daleko. Pa ipak, kada su u logor dolazile ustaše i časne sestre, dječica su se instiktivno privijala uz ove djevojke i stotine ručica hvatalo se za njihove suknje.

Smela je i hrabra ova grupa. O tome govori i slučaj stvaranja ilegalno bolnice za kozaračku djecu u Zagrebu. Mnogi građani iz Zagreba uzimali su u svoje porodice samo zdravu djecu. Bolesne nije niko uzimao. Malo je njih moglo da se ilegalno ugura u bolnice, jer takvi slučajevi su strogo kažnjavani.

Onda su aktivisti odlučili da stvore ilegalnu bolnicu. Vjekoslav Ribarić stavio je na raspolaganje svoju vilu na Perjavici. U nju su dopremljena djeca iz Zavoda za odgoj gluho-nijemih, a neka su uzeta direktno iz transporta. Tako je u vili počelo otimanje od smrti 40 malih Kozarčana. Pored dr Zlatana Šremeca, ovdje su radili i profesor Dragišić, dr Klara i Stanislav Žutić i mnogi drugi aktivisti. Do oslobođenja, koliko je trajao rad u ovoj neobičnoj bolnici, ni jedno dijete nije umrlo.

I borba koja je tada povedena za spasavanje djece u Jaski, nije prestala do posljednjeg dana rata.

Oslobođenje iz bodljikave žice

Za nas taj dan nije došao iznenada. Mi smo ga očekivali. Četvrta kordunaška brigada donijela nam je slobodu.

"Bez odmora, brigada je krenula kroz Draganičku šumu. Na donaku Jaske, 26. avgusta 1942, u 5 časova ujutru, otpočeo je napad. Do 7 časova, sve tačke, sa žandarmerijske stanice, bile su likvidirane. Zarobljeno je 10 domobrana i dva stražara. Uništena je željeznička stanica, tri lokomotive, 150 vagona. Zarobljeno je 27 pušaka i 2 mitraljeza. Zapaljeno je vojničko skladište sijena i zaplijenjeno 10 velikih sanduka šećera. Iz logora je oslobođeno 727 djece, koje su ustaše dopremile sa Kozare, Like, Korduna i Banije. Bio je to dirljiv prizor kada su partizani uletjeli u logor, a djeca vikala "evo naših partizana".

O ovoj akciji hrvatskih partizana Tito je odmah depešom obavijestio Moskvu. U njoj piše:

"Naši partizani oslobodili su iz koncentracionog logora u Jastrebarskom kod Zagreba 900 kozaračke djece, a ne 600 kako

je ranije bilo javljeno. Tu djecu su ustaše mučile i htjele da ih vaspitaju u duhu fašizma. Sva ova djeca nalaze se sada na našoj oslobođenoj teritoriji."

Tako je pisalo u ratnim izvještajima. Međutim, nema takvog izvještaja koji bi bio u stanju da predstavi naš najsrećniji dan. Nema riječi kojim bi se mogla izraziti naša radost kada smo prvo čuli borbu, a onda vidjeli partizane. O tom dirljivom susretu partizanski hroničar je poslao listu "Omladinski borac" ovakav izvještaj:

"Vidjeli partizani! - razleglo se ulicama Jaske. Na vočkama su se sjatila djeca kao čavke. Svuda je iza njih ostajala pustoš. Niko nije mogao da zaustavi tu bujicu. Od gladi zažarene oči tragale su za hranom. Naša grla su se stezala, a suze su tekle. Nismo imali dovoljno ruku da ih sve zagrlimo, da im nadoknadimo ljubav i topli majčin zagrljaj u grubo gaženim danima djetinjstva..."

Te večeri, pre dolaska partizana, osjetili smo kod Uprave logora ne samo uznemirenost, koja je inače trajala daniima, već i strah. U barake smo sabijeni ranije nego što je bilo uobičajeno. Ustaška upozorenje bilo je kratko: "Ko se pojavi na prozoru ove noći, biće ubijen na licu mjesta. Izlaska iz baraka nema." Ove mjere bile su nam jasne. Njima smo se radovali. Te noći niko nije spavao. Osluškivali smo napetih živaca, čekali, odbrajali otkucaj časovnika na crkvi. Vrijeme je prolazilo, došlo je jutro, a još ništa se nije dogodilo. Već smo počeli da gubimo nadu kada se prolomila prva eksplozija na pruži. Onda je zapucalo oko naših baraka, a kada smo čuli poznato "Ura, napred partizani!" - poskakali smo. Vrata i prozore razbili smo lako. Na njima smo se zaglavili. U dvorištu nije bilo nikoga,

kapija je bila otvorena, a stražarnice prazne. Prve grupe partizana iznenadili smo našom najezdom. Za čas su bili okruženi, skakali smo im u naručje, grlili i ljubili. Sve se odigravalo munjevitom brzinom. U tome smo zaboravili čak i da poskidamo ono omrznuuto "U" sa kapa. Učinili smo to docnije u šumama iznad Jaske. Na jednom su sve patnje bile zaboravljene. Klicali smo: "Drugovi, idemo sa vama!" Fitili smo ima li pušaka za nas.

Zbunjenost partizana trajala je kratko. Objašnjenja o našoj tragediji nisu bila potrebna. Sve su vidjeli i znali. Komendant brigade, Nikola Vidović, pojavio se odnekud iza samostana i zastao zbunjen. Možda se, vidjevši naša navaljivanja da idemo s njima, za trenutak i pokolebao. Kuda sa ovolikom djecom? Na brzinu je pogledao naše bareke i vrativši se doviknuo: "Svaki da uzme po jedno čebe". Tamo u kuhinji su hljebovi, pokupite ih! Pravac - ona šuma, što brže! - pokao je rukom. Učinili smo sve kako je rekao i pošli bez reda, u gomilama. Mnogi od nas nisu mogli da trče. /Od tog trenutka, Nikola Vidović, danas general, postao je naš otac. I danas, kada se okupimo u Jaski, mi ga zovemo "naš tata"/.

U gradu je još pucalo. Od željezničke stanice počeli su da navaljuju, jer se od Zagreba u Jasku dolazilo drumom za svega 40 minute. Brza odluka komandanta bila je za nas spasonosna. Ali šta sa bolesnima i onima koji nisu mogli da idu, a još manje da trče? Kako usmjeriti gladnu masu da se domogne šume? Tačno je, iza nas je ostajala pustoš. Kako je ko naišao kroz bašte, kukuruze, voće - trgao je i trpao u usta do čega je došao. Bez obzira na borbu koja se oko nas vodila, našu pažnju

je privukao nedozreo vinograd. Borci su napravili špalir, ne toliko da zaštite vinograd, koliko da se mi ne zadržavamo. Međutim, niko nas u tom trenutku nije mogao zadržati. To niko nije ni pokušao. Za nekoliko minuta vinograd je bio obran. Njegov vlasnik stajao je pored kolibe nemoćan. Naš komandant mu je prišao i ustaškim kunama isplatio štetu.

Pa ipak, odmicalo se brzo. Što dalje od logora. Drugovi su nosili bolesne i slabije i po troje u naručju. Fovlačenje prema Žumberku vršeno je pod kuršumima. A kada smo stigli u Svetu Janu, napravljen je predah. Podijeljen nam je zaplijenjeni šećer i kuhana govedina. Ovdje smo se i bolje upoznali da našim oslobođiocima. Pričali smo o sebi, bez reda, otimajući se za riječ. Onda smo u sumrak krenuli dalje u koloni po jedan, po vojničkim propisima.

Dobre se sjećam pitomih i siromašnih žumberačkih sela kroz koja smo prolazili. Narod nas je sačekivao sa puno ljubavi i toplog mlijeka. U selu Bukovac razmješteno je nas 350 po kućama, da se odmorimo, nahranimo i pripremimo za daleki put. Pri polasku dobili smo i suhu hranu.

Put u slobodnu Bosansku Krajinu

Jedan vod partizana sa 20 boraca iz žumberačkog odreda "Josip Kraš" sa vodnikom Nikolom Ladišićem dobio je zadatak da nas prebaci preko Kupe i preda drugim jedinicama koje će nas voditi dalje. Odmorne, čak i obučene kako da se kreće noću na potrebnom odstojanju i u tišini kraj neprijateljskih uporišta, krenula je naša dječja kolona. Put je bio dug, opasan i naporan. Već prve noći prešli smo 25 kilometara, drhteći u strahu da nas

ponovo ne pohvataju na cesti i pruži kod Jaske. Umorni i pospani, jedva smo se vukli toga jutra kroz Drageničku šumu. Pokošena trava zabadala nam se u noge, jer je većina od nas bila bosa. Tako smo se dovukli do hrastove šume kraj ribnjaka Crna Vlača. Na lišću smo prespavali gotovo cijeli dan. Borci su donosili hranu iz obližnjeg sela koju smo umorno jeli i opet sa hlebom u ruci zaspivali. Predveče smo postrojeni i prebrojeni krenuli dalje. Ubrzo, stigli smo na obalu Kupe. Nekoliko boraca preplivalo je rijeku i dovezlo čance. Prebacivali smo se i odmah kretali dalje. Pri rastanku, izljubili smo se sa našim pratiocima. Nailazili smo na popaljena i pusta sela, na mjesta pitome Banije. Tu su nas dočekivale mase seljaka. Žene su nas gledale suznih očiju i dijelile nam darove. Kolona se smanjivala, jer su mnogi već ostajali kod svojih kuća ili po partizanskim jedinicama.

Išli smo sada slobodnom teritorijom. Na svakom sastanku, za tren se okupljao narod sa hranom. Prebacivali smo se kolima gdje je to god bilo moguće, pa čak i kamionima. Na tom putu u maršu "naše brigade", koja kao da je žurila na velike ratne zadatke, bili smo i napadani od neprijatelja. Na više mjesta naša kolona je bila bombardovana. Vidjeli smo Plitvička jezera. Planinom iznad njih prebacivali smo se kroz borbu iza leđa boraca na položaju. Bila je to ofanziva na Petrovu Goru, a mi smo morali proći.

Naši domovi pod Grmečom

Unu smo prešli u Kulen Vakufu i tako stigli u Bosansku Krajinu. Time je naš veliki marš bio završen.

Ne znam koliko smo dana putovali. Već je uveliko bila jesen. Naša kolona je sada imala oko 200 djece. Sa krajiškim partizanima došli smo u oslobođeni Petrovac septembra 1942. kada je održavan Prvi kongres ljekara. Brigu o nama sada je preuzela Organizacija Antifašističkog fronta žena.

Kasnije smo, pod zaštitom partizana, dospjeli do Oštrelja i Mliništa. Neko vrijeme smo boravili u Risovcu, Stekerovcima i Lušci Palanci. Najзад, došli smo i u Srpsku Jasenicu gdje smo se smjestili u prostranu svoježe okrečenu školu.

Na inicijativu Djure Fucara - Starog stvoren je Dom u Srpskoj Jasenici za nas, djecu iz Jaske. Za upravicu doma određena je Mila Bajalica, stari komunista, inače učiteljica. Naši nepismeni drugovi odmah su počeli da uče slova iz prvog partizanskog bukvara koji je ona sastavila. Na rad u dom došle su i drugarice Nada Stupar, Zdenka Čabrić, Anojka Černi, Dušanka Stišović i Ruža Djermanović. One su nam zamijenile i sestre i majke u proteškim danima 1942.

Škola sa osam velikih prozora, spavaonicama, učionicama, i trpezarijom, postala je naš dom. Kraj ove škole nalazilo se i veliko kupatilo. Dom je bio uređen po svim propisima, od kojih se odstupalo jedino kada smo se morali sklanjati od neprijateljskih aviona, ali i tada se radilo po planu i organizovano.

Sada smo već bili "prekaljeni" borci, navikli na bitke i teške marševe. A u ratnom vihoru otimali smo svaki trenutak za učenje. Profesor Ipavac /poginuo u IV ofanzivi/ držao nam je predavanja o opštim pojmovima iz geografije, istorije i života. Objašnjavao je našu borbu, donosio svježe vijesti.

Fredavanja su držali i komandanti i komesari iz raznih jedinica, kada bi na svom ratnom putu nailazili kraj naše škole. Drug Pucar je bio često naš gost. On je za čas, iz šume pored Palanke, gdje se nalazio Oblasni komitet partije, sa motociklom i prikolicom dolazio kod nas. Od njega smo tražili da idemo u brigade, a on je nastojao da nas sačuva, da nas poštedi okršaja. Posjećivali su naš dom i Josip Mažar-Šoš, Osman Karabegović, Kosta Nadj, Boško Šiljegović, Obrad Stišović, Hamdija Omanović i drugi.

U ovom domu našli smo sve što nam je ranije nedostojalo. Svima su ostale u uspomeni majke iz Jasenice. One su nam pružile toplinu domaćeg ognjišta i poklonile svoju ljubav. Svaka od njih je imala "svoje" dijete iz doma koje je nedjeljom bilo gost na ručku. Sjećam se jedne takve majke, isplela mi je čarape i vrlo često donosila derove. Za mene se uvijek našla sačuvana jabuka u njenom zavežljaju. Bila je čutljiva, tužno me je posmatrala i nazivala svojim sinom.

Arhiv Bos. kralje B. Luka
ABK 209-009-005